

Received: August 9, 2025
Accepted: September 22, 2025
Available online: September 25, 2025

Dilafruz Raxmatova

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Samarqand davlat chet tillar instituti
Samarqand, O'zbekiston

Dilafruz Raxmatova

Doctor of Sciences in Philology (DSc),
Associate Professor
Samarkand State Institute of Foreign Languages
Samarkand, Uzbekistan
E-mail: rahmatovadilafruz2@gmail.com

BEHBUDIYNING FUNKSIONAL USLUB SHAKLLANISHIDAGI XIZMATLARI

BEHBUDI'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF FUNCTIONAL STYLE

ANNOTATSIYA

ABSTRACT

Maqolada jadidlarning, xususan, Mahmudxo'ja Behbudiyning o'zbek tilining rivojlanishi, sayqal topishi haqidagi qarashlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, unda olimning funksional uslubshunoslikning shakllanishidagi xizmatlari bayon etiladi. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Usuli savtiya" jadid maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yozilgan "Kitobat ul-atfol" darsligida rasmiy uslubga xos xat va maktublarning yozilishi, tuzilgan "Loyiha-proyektlar" da esa dastlabki siyosiy partiyalarning nizomlari ko'rsatilishi ahamiyatga molik.

Behbudiyning o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, uning adabiylikiga hamda rasmiy ish yuritish vositasiga aylantirilishiga erishish, funksional uslub doirasida qo'llanish xususiyatlarini aniqlash, arab, fors-tojik, rus va boshqa tillarga oid birliklarning milliy til lug'at tarkibida me'yorlashuvi, til ta'limining metodik jihatlariga oid qarashlarini lingvistik ta'limotning tarkibiy qismlari ekanligi tahlillar orqali ko'rsatiladi. Shu bilan birga, maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi ham tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: rasmiy uslub, publitsistik uslub, so'zlashuv uslubi, darsliklar tili, jadidlar, sodda til, til ta'limi, lingvodidaktika.

The article analyzes the views of the Jadids, particularly Mahmudkhoja Behbudi, on the development and refinement of the Uzbek language. It also discusses Behbudi's contributions to the formation of functional stylistics. Notably, in Mahmudkhoja Behbudi's textbook *Kitobat ul-atfol* ('Children's Writing'), written for primary classes of Jadid schools employing the *Usuli savtiya* (phonetic method), the writing of official letters and correspondence characteristic of the formal style is presented, while his drafted "Projects" contain the charters of the first political parties, which is of significant importance.

The article further highlights Behbudi's efforts to grant the Uzbek language the status of a state language, to establish its literary and official-administrative functions, and to define its use within functional stylistic domains. Through the analysis, it is shown that his views on the normalization of Arabic, Persian-Tajik, Russian, and other linguistic elements within the national lexicon, as well as his methodological perspectives on language teaching, form an integral part of his linguistic theory. In addition, the article examines Mahmudkhoja Behbudi's drama *Patricide*.

Key words: official style, publicistic style, colloquial style, textbook language, Jadids, plain language, language education, linguodidactics.

KIRISH

Jadidlarning o'zbek milliy nutqi madaniyatini rivojlantirishda o'ziga xos o'rni bor. Ularning bu boradagi qarashlarini, bir tomondan, milliylikka asoslangan ta'lim usullari va zamonaviy pedagogika ta'siridan ajratib qarab bo'lmaydi. Nutq

madaniyatiga sohiblik malakalari ta'lim va tarbiya jarayonlarida shakllantiriladi. Dunyo tilshunosligida tildan to'g'ri va mahorat bilan foydalanish qoidalarini o'rgatish, ya'ni "...madaniy nutq tuzish yo'llarini ko'rsatish bilan shug'ullanadigan soha til didaktikasi yoki lingvodidaktika nomi bilan ham yuritiladiki, bunda nutq madaniyati va pedagogikaning bir qismi bo'lgan didaktika o'rtasidagi zich aloqa yaqqol namoyon bo'ladi" [Mahmudov, 2007; 38].

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zbek lingvodidaktikasi qatori tilimiz me'yorlashuvi, nutq madaniyati rivojiga ham munosib hissa qo'shdi. Professor S.Karimov "Behbudiy – o'zbek tilining jarchisi" nomli maqolasida allomaning nutq madaniyati va til me'yor masalalariga ham alohida e'tibor berganligiga to'xtalib o'tadi. Muallifning qayd etishicha, Behbudiy 1908-yili yozgan "Kitobat ul-atfol" ("Bolalar kitobi") darsligida til amaliyotiga e'tiborni qaratib, yozma nutqdagi, xususan, maktublardagi me'yoriy holatlarga doir mulohazalarini bayon qiladi. Yozadigan kishi o'z muddaosini yaxshi tushunsin, bilmaydigan so'zni yozmasin, yozuvda imlo qoidalariga rioya qilsin, chet so'zlarni qo'llashdan tiyilsin, o'qiydigan odamni ham hisobga olsin, sodda va tushunarli yozsin [Karimov, 2002], deya ta'kidlaydi.

ASOSIY QISM

Ushbu darslikning faksimilesidan foydalangan holda ko'rsatish mumkinki, Behbudiy maktub, xat, rasmiy xat, javob xati kabi rasmiy hujjatlarning yozilish tartibini o'quvchilarga juda qulay tartibda misollar tariqasida keltira olgan. O'z yaqinlariga yoziladigan maktublarning rasmiy idoralarga yuboriladigan xatlardan keskin farq qilishi, turli xatlarda ishlatiladigan tinish belgilaridan foydalanish tartibi haqida ham batafsil ma'lumot keltirgan [Behbudiy, 1914].

Mazkur darslik xat va maktub yozish tartiblari, davr punktuatsion belgilari xususida aniq ma'lumot bersa-da, darslik "Muqaddima"si tili va matnlar tili keskin farq qiladi. "Muqaddima"da Turkiston maktablari uchun yaratilayotgan darslikning ahamiyati, qaysi yoshdagi o'quvchilar uchun mo'ljallanganligi, xat va maktub yozish qoidalari jadidlarning o'zlari ta'kidlaydigan "umumturkiy til"da berilgan. Unda qorishiq tilni kuzatish mumkin, ya'ni arab, fors-tojik tilidan olingan so'zlar, iboralar bilan birga ozarbayjon va turkcha so'zlar ham uchraydi. Gapning sintaktik qurilishi ham bundan dalolat beradi: "...Shogirdlar ibtidoiy maktabg'a kirib, qalam yurguzgonidan so'ng har nav maktub ta'lim olmoq ila batadrij usuli tahrir va kitobati zamoniya va mahalliyya ham adabiyoti milliyya tahsilini boshlab, bora-bora tahsillarini oxirig'acha mahorat etadurlar". "Kotib har muddaoni yozmoqchi bo'lganda, o'shal muddaoni o'zi yaxshi tushunib, so'ngra yozsa kerak".

"Muqaddima"dan keltirilgan birinchi misolimizda arab, fors tillaridan o'zlashma so'zlarning ko'pligi va gap tuzilishining murakkabligi ko'rinib turibdi. Ikkinchi gap tuzilishi esa bugungi kun o'quvchisi uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin. Chunki, ushbu gap "Kotib har muddaoni yozmoqchi bo'lganda, shu muddaoni o'zi yaxshi tushunib olishi kerak" shaklida me'yorlashgan.

"Muqaddima"da berilayotgan tilshunoslikka oid termin, grammatik qonun-qoidalar, harflarning yozilishi, chetdan kirib kelayotgan so'zlarning qo'llanishi, unda

arab yozuviga xos bo'lgan harakatlarning qo'yilishi haqida ma'lumot berar ekan, Mahmudxo'ja Behbudiy tilshunos olim sifatida bir muhim narsani ta'kidlaydi. Uning til borasidagi fikrlari ana shu ta'limotida ham namoyon bo'lgan. *"Maktabimizni asosi bolalar va barcha talaba toqatincha "tavhidi lison" ta'mim va tafhim maktuboti turkiya va forsiyadan iboratdur"*. Ma'lumki, matbuotda o'zbek tili tarkibidan arab, fors-tojik tillaridan olingan so'zlarni chiqarib tashlash masalalari ko'tarilayotgan edi. Behbudiyning 1910-yillargacha yozilgan asarlari tili ham ana shunday "qorishiq" tillar ta'sirida bo'lgan. Ayrim ziyolilar undan soddaroq, jonli xalq tiliga yaqinroq yozishni taklif etishgan. Behbudiy ushbu darslikda shu taklifni inobatga olganligini, berilayotgan mashq va matnlar xalq tiliga yaqinroq qilib yozganligini ta'kidlaydi. Shunda ham, *"...yozilaturgon so'zlar ichiga har kim bilmayturgon lug'at mumkin qadarincha yozmasga va inchunin, avomcha va ko'chagi iborat va ayb sanalaturgon kalima va laqablarni yozmasga kerak"*, deb ko'rsatib o'tadi.

Maktub yozilishida kishilar nomiga uning kasb-kori, ijtimoiy kelib chiqishi, axloqi, tashqi ko'rinishi bilan bog'liq laqablar qo'yilishiga qarshi keskin fikrlarni bildiradi. Hatto, hukumat doirasida, sud "hukmnoma"larida shunday holatlarning borligi uni tashvishga soladi. O'sib kelayotgan yosh avlodga nafaqat tilshunoslikka oid ta'lim berilgan, balki odob-axloq yuzasidan ham tarbiya berilganligini kuzatish mumkin. *"Maktubg'a haqorat, ta'na, hazl, fisq va gunohga taalluq so'zlar aslo yozulmasun"*, deb ta'kidlab o'tadi.

Darslik tarkibida berilgan maktub namunalarining tili oddiy. U bolalar zehni uchun *"yengil suratda"* bitilgan. Misol uchun:

Ulug' tangrim oti ila mehribon otajonim xizmatlarig'a

Tangrim, soyai davlatingizni boshimdan o'ksik etmagay, aziz qiblagohim! Bu oqshom uyga janobi xalifamning ziyofatga taklif qildim. Onajonim dedilarki, go'sht va birinch yo'qdur, marhamat qilib taomga keraklik nimarsalarni olib xizmatkordan yuborsalar, xursand bulo'r edim, afandim.

To'g'ri, xat matni tarkibida arab, fors-tojik, turk tilidan olingan ayrim so'zlar uchraydi. Ular ma'lum vaqt o'tgach qo'shimcha qo'shish orqali o'zbek tilining lug'at tarkibiga kiritilgan.

Mahmudxo'ja Behbudiyning Turkiston maktablari uchun yozilgan "Tarixi Islom" darsligida ham shunday holatni kuzatish mumkin [Begbud"-Khavadzha, 1909; 41]. "Maqsad" ("Muqaddima" shunday yozilgan – D.R.) umumturkiy tilga xoslangan: *"Ma'lum ulvalo basar durki zamoni hoziraning biljumla balad islomiyasi, ya'ni Misr, Arabiston, Istanbul, Hind, Qafkaz va Qozondagi barcha mintadin maktablarida tarixi islom av o'qutmoq ko'pdan beri joriydir. Nakkax faqot olami islom makotibig'a tarixi din o'qutmoq odat bo'lsa, balki umummillatlar xud natarav.....farqi bo'lsun o'z maktablarida tarix maqsad nomida tarix dinlari va ahvol anbiyo etib o'qulub, har bir nasr va nomrai bahud shogirdlari o'z dinining badont va tashkilidan ogoh va vafoti tarixidan xabardor bo'lub ko'zi ochilur"*.

Darslik ichida berilgan kichik matnlar o'quvchilar tushunishi uchun qulay tilda yozilgan. Unda olamning paydo bo'lishi, quyosh, oy, yulduzlarning joylashishi,

quruqlik, suv havzalari joylashishi haqida hikoya qilinadi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hayotlari bilan bog'liq ibratli hikoyalar, u kishining shajaralari, islom dinining paydo bo'lishi va tarqalish hududlari, Makka va Madina shaharlarining joylashishi va boshqa islomiy tushunchalar kichik matnlarda o'z aksini topgan. Darslikning qulay tomoni shundaki, har bir matn oxirida "Tamarinot" ("Savol va topshiriqlar" – D.R.) berilganligi o'quvchilarning bilimini mustahkamlashga xizmat qiladi: "*Qur'on necha yilda nozil bo'ldi?*", "*Musulmonlarga kimni qo'shulganidan so'ngra namoz va azonni oshkora o'qudilar?*", "*Hazratni quvishlaridan so'ng necha yilda payg'ambarlik keldi?*", "*Ka'bani kim bino etgan?*", "*Hazratni kim tarbiya etdi?*" kabi.

Har ikki parchaning tilida keskin farq borligi ko'rinib turibdi. Darslik "Muqaddima"lari Ismoilbek Gaspiralinig g'oyasiga ko'ra "umuturkiy til"da yozilishidan maqsadni tushunish mumkin. Samarqand jadid maktablari vakillari o'zlari tuzgan darsliklarning Rusiya musulmonligi bo'yab tarqalishiga ishonishgan yoki shunga harakat qilishgan. Lekin matnlar mahalliy o'quvchilarga tushunarli, o'z ona tillarida (shevalarida) yozilishini nazorat qilishgan. Bola tilni onadan o'rganar ekan, boshlang'ich ta'lim tili ham onalar tiliga moslangan bo'lishi kerak.

XX asr boshlaridagi darsliklar tilini pedagogik jihatini tahlilga tortgan D.Yo'ldosheva "...maktab darsliklari, "Muqaddima"larda, maqolalarda bu *sun'iy tilga* ("umuturkiy til" nazarda tutilmoqda – D.R.) tayanishga harakat qilingan bo'lsa-da, haqiqatda asosiy tahlil va bolalarga o'rganishga mo'ljallangan matnlarni o'zbek adiblarining an'analari hamda mahalliy shevalarga tayangan holda yozganlar" [Yo'ldosheva, 2014; 123], – deya to'g'ri xulosa beradi. Olima ta'lim tilini tahlilga tortar ekan, umumturkiy til nazariyasi davlat siyosati natijasida vujudga kelganligini e'tirof etadi.

Jadidlarning asosiy maqsadlari mahalliy xalqni savodli qilishdan iborat bo'lgan ekan, har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, tuzgan darsliklari mavjud senzurdan o'tishini xohlashdi. Shu bois darsliklar "Muqaddima"si tili umumturkiy tilda, matnlar esa sodda, oddiy va tushunarli tarzda yozildi [Raxmatova, 2022].

XIV–XVII asr adabiy tilida uning soddaligi, ommaga tushunarli bo'lishi uchun boshlangan kurash XIX asrning ikkinchi yarmi XX boshlarida avj pallaga chiqdi. Jadidlar tilning nafaqat soddaligi va aholining barcha qatlamlari uchun tushunarli bo'lishiga harakat qildilar, balki ta'lim tilining nomini "o'zbekiy" deb atalishiga erishdilar. Ular adabiy til bilan jonli til teng emasligini isbotlab, darsliklar tilini jonli tilga – ona tiliga moslashtirishga harakat qildilar.

Behbudiyning o'zbek tilidagi kitobiy va so'zlashuv uslublarini bir-biridan ajratganligini ham anglash mumkin bo'ladi: "*Turkiston, Buxoro, Xiva, Turkiston Afg'oni va Koshg'ar o'lkalaridagi turkcha shevasi doxilan o'n qadar buzuq va tuzuk lahjaga ayrilib, ammo bu lahja ila so'zlayturgonlarning har biri boshqasini so'ziga tushunadurlar. Kitobatg'a kelsak, bugung'acha Turkiston, Buxoro va Xivada har kim o'z lahjasig'a muvofiq yozsa ham, bir-birig'a qaribdur*". Behbudiy tilning funksional uslublarini farqlaganligini uning quyidagi fikrlaridan ham anglash mumkin bo'ladi: "*Sodda til nima uchun kerak? Atrofindagi qavm-u qarindoshi ilan so'ylashmoq uchun. Adabiy va ilmiy til nimag'a kerak? Mavjud ilm-u fan va tarixni bilmoq va alardan*

foydalanmoq uchun". Mutafakkir bu muammoning ikkinchi tomoni haqida ham mulohaza yuritadi. Arab va forslarning nafaqat tili, balki ilmi, hunari va madaniyati ham ustun ekanligi barobarida turkiy xalqlarda bu sifatlarning kam ekanligidan afsuslanar ekan, qozoq tilini misol qilib keltiradi: *"Qozoq shevasinda kelganda, eng sodda turkiy va sahroyi, ya'ni ibtidoiy tilni ko'rarmiz. Ammo na foyda? U til ila ilmiy va ijtimoiy va fanniy kitoblar yozib yetkurib bo'lmaydur. Masalan, qozoqqa bir rushdiy maktab ta'sis edilsa, jo'g'rofiya, hikmat, tarix, handasa va xay'atg'a o'xshash kitoblarni tasnif etilmog'i qozoqiy va yoinki har bir sahroyi tili va, hatto, tatar shevasini lug'at va masolih yetkuroalmasligi ma'lumdur. Fanniy kitoblar nari tursin bir sayohatnoma yozmoqqa va zamoniy muhim ba'zi risolalarni tarjimasig'a so'z yetkurolmaydur"* (Behbudiy "Turkiston viloyatining gazetisi" 1906-yil 12-aprel sonida bosilgan "Samarqanddan maktub" maqolasida ham kitobni avom tilida yozib bo'lmashligini, yozilganda ham barcha avomlarning tushuna olmasligini, ularga "biroz adabiy-arabiy iboratlar qo'shulgan"i o'zidan avval o'tgan mualliflarning ham odati bo'lganligini aytgan) [Behbudiy, 2018]. Mushohada va mulohaza qilishda davom etar ekan, Behbudiy Turkiston va O'rta Osiyo xalqlari orasida nufuzli hisoblangan o'zbek tilining ahvolini ham tahlil qiladi. Alisher Navoiy asarlarini ushbu tilning muhim kitobi sifatida yodga olib, xalqning bu tilni buzayotganligidan afsuslanadi. *"Buzmoq nari tursun, – deb yozadi u, – Turkistonning har bir shahrining va, hatto, ba'zi bir qasaba va ko'ylarining shevasi boshqadur. Masalan: anda, munda, shundani "ul yerda, bul yerda, shul yerda; o'tda, bo'tda, sho'tda; etta, betta, shetta; o'rda, bo'rda, sho'rda; o'ra, bo'ra, sho'ra kayfiyatinda so'ylaydurgon shaharlar bo'lub, munday buzuq so'zlarni nav'i va adadi juda ko'pdur"*.

Behbudiy Turkistonda adabiy til hanuz bir me'yorga keltirilmayotganidan afsuslanadi. Sheva va lahjalar birlashib, me'yorlashtirilgan adabiy til asosida so'zlash va yozish lozimligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ham maqolaning muhim bir qismini tilni mumkin qadar soddalashtirish va adabiyashtirish borasidagi qarashlari tashkil etadi. Rusiya va Kavkaz musulmonlari matbuotini taqqoslab o'rganishi, "Vaqt", "Sho'ro", "Yulduz" jurnallarini solishtirishi natijasida ularning matbuot tili so'zlashuv tilidan (muallif uni *ko'cha tili, avom tili, sodda til* degan nomlar bilan ataydi – D.R.) ancha yuqori ekanligini va kun sayin takomillashib borayotganini qayd etadi.

Matbuot nashrlari va ilmiy asarlarni so'zlashuv tilida yozish mumkin emas. Ilm-fan va kasb-hunar rivojlanib bormoqda. Hozirgi kunda narsa-hodisalarni o'zga tildagi nomlar bilan atamoqqa majbur bo'lmoqdamiz. Ularni o'z tilimizda ifodalash uchun narsalarga turkiy nom qo'yadigan jamiyatlar barpo etish lozim.

Binobarin, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi ham shu maqsadda yozilgan asardir. Biroq muallifning oldida qator muammolar turgan. Hali o'zbek dramaturgiyasining shakllanmaganligi, dramatik asarlar yozish borasida tajribaning yo'qligi, xalqimiz bu kabi sahna asarlarini ko'rishga tayyor emasligi kabilar ana shunday omillardan hisoblanadi.

Bunday asarni yaratishning o'z talablari bor, albatta. Eng avvalo, asar sodda xalq tilida yozilgan va omma uchun tushunarli bo'lishi kerak edi. Ammo asar yozilgan paytlar – XX asrning boshlarida Turkistonda, bir tomondan, arab yozuvining

amalda bo'lganligi, ikkinchi tomondan, dinga qarshi kurash niqobi ostida bu yozuvda yaratilgan ilmiy va badiiy merosning o'rganilishiga taqiq qo'yilganligi vaziyatni murakkablashtirib qo'ygan edi. Xalqning jonli so'zlashuv tili bilan matbuot va badiiy til o'rtasida ma'lum ma'noda tafovutlar paydo bo'lgan edi. Masalan, Behbudiy asarni yozish bilan xalqqa yetkazmoqchi bo'lgan asosiy g'oyalari va fikrlarini badiiy obrazlar – Ziyoli va Domla nutqiga ko'chirdi.

Drama qahramonlarini kuzatib, “Padarkush”dagi har bir obraz ham badiiy, ham til jihatidan puxta ishlangan, degan fikrga kelamiz. Ularning har biri o'z tili va gapirish uslubiga ega. Masalan, dramadagi Ziyoli obrazini olaylik. Ziyoli ruscha o'qigan, turmush tarzi ham ruscha deyish mumkin: yevropacha kiyinadi, papiros chekadi va h.k.z. Ammo muallif asosiy urg'uni uning millatchi (millatparvar) musulmon ekanligiga beradi. Bu obraz haqidagi dastlabki taassurotlar ana shu tasvirlar sababli paydo bo'lsa, uning to'laqonli tasavvuri nutqi orqali yuzaga chiqadi. Behbudiy o'z davridagi zamon ruhiga moslashib borayotgan avlodga xos xususiyatlarni shu obraz xatti-harakatlari, nutqi, atrofdagilarga munosabati orqali ochib berishga intiladi.

Sahnaga kirib kelishidanoq salom berishi va boyga “janob boy”, “boy afandi” deb murojaat qilishining o'zi uning madaniyatli va o'qimishli kishi ekanligiga ishora qiladi: – ZIYOLI. *Janob boy, sizni kayfsiz ko'raman, mumkinmi sababini bilsam? Boy afandi, sizga malol kelmasun, ushbu to'g'ridin men ham sizga qachonlardur bir necha so'z aytmoqchi edim* kabi.

Ziyoli obrazi rus tili ta'siri kundan-kun ortib borayotgan davrdagi yoshlarning badiiy qiyofasi.

Ziyoli nutqida qo'llanilgan ruscha, arabcha so'zlar, forsiy izofalar uning ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini tomoshabin ko'z o'ngida shakllantirib boradi. *Doktor, zako'nchilik, injener, sudya* kabi ruscha so'zlar dastlab ana shu qahramon tilida qo'llaniladi. Yana: *Ah-ha, qiziq va interesniy hodisa emish (odamlarga qarab), bu shaharda boylarga amri ma'ruf qilaturg'on mulla bor ekan, Xudoga shukr.*

Ziyoli tilida keltirilgan *zako'nchilik* so'zi *zakon* so'zining rus tilidan shundayligicha qabul qilingani va o'sha davr tilida tezda ommalashgani, undan yangi so'z yasashga ulgurilganidan dalolat beradi: ...*gimnaziya* va *shahar maktablarini o'qub tamom qilg'onlaridan so'ng Peterburg', Maskov dorulfununlariga yuborib, doktorlik, zako'nchilik, injenerlik, sudyalik, ilmi san'at, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o'qutmoq lozimdir.* Matndagi *gimnaziya* so'zi ham O'rta Osiyo xalqlari hayotiga ruslar aralashuvining ilk davrida ommalashgan til birliklaridandir.

Ziyoli, bir tomondan, arab va fors tillarini bilgan, diniy dunyoqarashga ega bo'lgan, ikkinchidan, hayotga shiddat bilan kirib kelayotgan rus tili, ruscha urf-odatlar ta'sirida ulg'ayib borayotgan shaxs. Ziyoli nutqidagi arabcha so'zlar, forsha qurilmalar esa uning diniy ilmlardan xabardor ekanligiga ishoradir. Misol uchun, *olimi diniy, olimi zamoniy, zaruriyati diniya, ummati islomiya, kamoli nodonlik* jumalari ham shu ziyolining tilida qo'llaniladi: *Bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdur: biri olimi diniy, digari olimi zamoniy. Olimi zamoniy bo'lmoq uchun bolalarni, avvalo, musulmoniy xat va savodini chiqarub, zaruriyati diniya va o'z millatimiz tilini bilaturgondan so'ngra hukumatimizni(ng) nizomli maktablariga bermoq kerakdur.*

*Al-on biz – Turkiston xalqiga bir yomon odat borki, bir kishi ruscha o'qub, podshohlik ishiga kirib, rasmiy formasida yursa, masxara qiladurlar, agar izvoshchiklik va yo qora mehnatkash bo'lub, ovrupolilarning eski libosini kiysa va o'yinchilarning libosini kiysa, hech kim bir nima demaydurki, bu **kamoli nodonlik** va dunyodan xabarsizlikdir. Shunday emasmi, boy amaki? Ilohi, Xudoyo! **Ummati islomiyaga**, xususan, biz – turkistonlilarga rahming kelsun!.. (Ro'moli ila ko'z yoshini artib chiqib ketar) kabi.*

Bulardan tashqari, dramadagi Ziyoli tilida qo'llanilgan *kayfsiz ko'rmoq, mavquf bo'lmoq, amri ma'ruf qilaturg'on, ul janobi haqqoniy domullo, muddaoni tabdil qilmoq, qasd etmoq, sa'y qilmoq, hukmfarmo, xun beg'ayri haqqin qilmoq, faqru zarurat* singari jumlar ham uning tili oddiy xalq tilidan muayyan darajada farq qilishini va ifoda uslubining bir qadar yuqori ekanligini dalillaydi: *Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qutmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbaxliklar oramizda doimo **hukmfarmo** bo'lsa kerak* kabi. Bu kabi so'z va jumalarni odatda oddiy xalq ishlatmaydi.

Ziyoli tilida qo'llanilgan so'zlarning yuqorida tahlil qilingan qismi uning ma'naviy qiyofasini yoritish, nutqiga rasmiy tus va ko'tarinki ruh berishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi bir qismi badiiyatni, ma'noning va ayrim o'rinlarda ta'kidni kuchaytirishga xizmat qiluvchi poetik vositalar hisoblanadi. Masalan, quyidagi *Biz – musulmonlarga alalxusus. Bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdur: biri olimi diniy, **digari** olimi zamoniy* gapida ishlatilgan forscha-tojikcha so'z – *digar* elementi matnga o'ta rasmiy tus berish bilan birga ekspressivlik ottenkasining kuchliligi bilan ajralib turadi. Asarda obrazlarning bir-biriga munosabati, til birliklarini qo'llash mahorati dialogik nutq jarayonida namoyon bo'ladi.

Xullas, Mahmudxo'ja Behbudiy Ziyoli tilidan o'z maslaklarini ifoda etadi, ayni paytda, badiiy obraz sifatida uning shaxsiyatini ham saqlab qoladi. Bu esa Ziyoli qo'llagan so'zlarda aniq ko'rinib turadi: *Rusiya vatanina va davlatina bilfe'l sherik bo'lmoq kerakdir va davlat mansablariga kirmoq lozim, toki maishati ehtiyoji zamonamiz to'g'risida vatan va **millati islomga** xizmat qilinsa va ham davlati Rusiya podshohlik mansablariga kirib, musulmonlarga naf yetkurulsa va ham davlati **Rusiyaga** sherik bo'lunsa* kabi.

Shu ma'noda Ziyolining drama finalida – o'z otasini o'ldirgan padarkushning qilmishlarini ko'rib aytgan gaplari nihoyatda ta'sirlidir: *ZIYOLI (Kisar, gunohkorlarga qarab afsus qilur. Odamlarga qarab). Ilm va tarbiyasiz bolalarni(ng) oqibati shuldir. Agarda bularni otasi o'qutsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo'lmas va bular ichkilikni **bo'yla ichmasdan, xun beg'ayri haqqin qilmas** edi... **Oh, haqiqatda boyni o'ldirgan beilmlikdur.** Bizlarni xonavayron, bachagiryon va bevatan va bandi qilgon tarbiyasizlik va jaholatdur: bevatanlik, darbadarlik, asorat, **faqru zarurat** va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi natijasidir. **Dunyog'a taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi.***

Dramadagi ikkinchi jiddiy obraz – Domla obrazi. Xuddi Ziyoli kabi dramadagi Domla obrazi ham ma'rifatli kishi, islom dini, ilm ahli namoyandasi va targ'ibotchisi sifatida ko'rinib beradi. Boy bilan bo'lgan suhbatda o'g'lini o'qitishga da'vat

qiladi. Payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislaridan iqtiboslar keltiradi: *o'qumoq farz va ilm sababi izzati dunyo va sharofati oxiratdur*, – deydi. *Agarda o'g'lingizni o'qutsangiz, daftaringizni yozar; namozingizni va musulmonchiligini yaxshi bilur va ham sizga savob bo'lur. Shariat ilmi va zaruriyati diniya bilmoq uchun boyvachchani o'qutmoq albatta sizg'a lozimdur*, – deb nasihat qiladi. *O'qimagan boyvachchalarni ko'ramizki, ota molini barbod etar va oxiri xor va zor bo'lur, binobarin, o'g'lungizni o'qutmoqni sizg'a taklif qilurman*, tarzida qat'iy fikr bildiradi.

Uning nutqidagi gap qurilishi ham ziyolining nutqi kabi ilmiy va rasmiy uslublarga xoslangan: *Xudo umr bersun, usuli jadida maktabigami o'qiydur yoinki eski maktabga?* kabi. Ayni paytda, *mullo, namoz, musulmonchilik, savob bo'lmoq, shariat ilmi, zaruriyati diniya, nauzambilloh, oxirat, farz, amri ma'ruf, inshoolloh, alifni tayoq demoq, gunohkor bo'lmoq, musibat, jaholat, qurboni jaholat, Olloh sabr bersun* singari so'z va iboralarning qo'llanilganligi bilan farq qilib turadi. O'tmishda bu kabi harakatlarning amalga oshishi madaniyat belgisi ham hisoblangan.

XULOSA

Mahmudxo'ja Behbudiyning ko'pqirrali faoliyatida til masalalari alohida o'rin tutadi va bu borada o'ziga xos ta'limot yaratdi. O'zlikni anglash va ilm-u ma'rifatli bo'lishning, dunyoga chiqishning asosiy sharti til o'rganishda deb bilgan olim Turkiston xalqini nafaqat o'z ona tillarini, balki dunyoning ko'plab tillarini bilishga da'vat qildi. Behbudiyning o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, uning adabiyligiga hamda rasmiy ish yuritish vositasiga aylantirilishiga erishish, funksional uslublarni doirasida qo'llanish xususiyatlarini aniqlash, arab, fors-tojik, rus va boshqa tillarga oid birliklarning milliy til lug'at tarkibida me'yorlashuvi, til ta'limining metodik jihatlari oid qarashlari ana shu ta'limotning tarkibiy qismlari edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begbud' -Khavadzha, binni M.-Kh. (1909). *Istoriya Islama* (kratk. vyp. 1). Samarkand: Novoye D'lo.
2. Behbudiy, M. (1914). *Kitobat ul-atfol*. Samarqand: Tipografiya "B.A. Gazarov".
3. Behbudiy, M. (2018). *Tanlangan asarlar* (B.Karimov (Muhr.), 2 jidli, 1-j.). Toshkent: Akademya.
4. Karimov, S. (2002). Behbudiy – o'zbek tilining jarchisi. "*O'zbek tilshunosligi masalalari*" nomli maqolalar to'plamida (B. 34–37). Samarqand: Samarqand davlat universiteti.
5. Mahmudov, N. (2007). *O'qituvchi nutqi madaniyati*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
6. Raxmatova, D. (2022). Til o'rganishning foydasi. *Til va adabiyot ta'limi*, 5, 12–15.
7. Yo'ldosheva, D. (2014). Mahmudxo'ja Behbudiy va ta'lim tili. "*M.Behbudiy merosining milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati*" nomli maqolalar to'plamida (B. 123–127). Toshkent: Mumtoz so'z.

REFERENCES

1. Begbud-Khoja, M.Kh. binni. (1909). *History of Islam* (Abbrev. ed., Vol. 1). Samarkand: New Work Publishing House.
2. Behbudi, M. (1914). *Kitobat ul-atfol* [Children's Writing]. Samarkand: B.A. Gazarov Printing House.
3. Behbudi, M. (2018). *Selected works* (B.Karimov (Ed.), 2 vols., Vol. 1). Tashkent: Akademya.

4. Karimov, S. (2002). Behbudiy – the herald of the Uzbek language. In the collection of articles on '*Issues of Uzbek Linguistics*' (pp. 34–37). Samarkand: Samarkand State University.
5. Mahmudov, N. (2007). *The speech culture of the teacher*. Tashkent: Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi.
6. Rakhmatova, D. (2022). The benefits of language learning. *Language and Literature Education*, 5, 12–15.
7. Yoldosheva, D. (2014). Mahmudkhoja Behbudiy and the language of education. In the collection of articles on '*The Significance of M.Behbudi's Heritage in Promoting the National Idea*' (pp. 123–127). Tashkent: Classical Word.